

STUDY OF THE INTERACTION OF COSTS AND BENEFITS OF THE ENTERPRISE (FIRM)

Xaydarov Baxrom Xolmuradovich¹

Saydullayeva Dinora²

Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

KEYWORDS

market, expenditure, economic resource, production costs, classical, neoclassical, modern concept, social costs, fixed capital, cost, direct production, transaction costs, additional transaction, net transaction, marginalist standard profit, internal cost, external cost, straight cost, curve cost, economic or net profit, profit rate

ABSTRACT

Any company allocates certain funds for the purchase of factors of production that can be used. These monetary costs were called production costs. The most economically useful and efficient production model is the model that keeps production costs as low as possible.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.7421381

This is an open access article under the Attribution 4.0 International(CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Assitant, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, UZB (baxrom3500@gmail.com)

² Student, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, UZB (dinorasaydullayeva6@gmail.com)

KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASINING O'ZARO TA'SIRINI O'RGANISH

KALIT SO'ZLAR:

bozor, sarfxarajat, iqtisodiy resurs, ishlab chiqarish xarajatlari, klassik, neoklassik, zamonaviy kontsepsiya, ijtimoiy xarajatlar, asosiy kapital, tannarx, bevosita ishlab chiqarish, muomala xarajatlari, qo'shimcha muomala, sof muomala, mirjinalistlar me'yordagi foyda, ichki xarajat, tashqi xarajat, to'g'ri xarajat, egri xarajat, iqtisodiy yoki sof foyda, foyda normasi

ANNOTATSIYA

Har qanday kompaniya foydalanishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish omillarini sotib olish uchun ma'lum mablag'larni ajratadi. Ushbu pul xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari deb ataldi. Iqtisodiy jihatdan eng foydali va samarali ishlab chiqarish modeli ishlab chiqarish xarajatlarini imkon qadar past darajada ushlab turaydigan modeldir.

Korxonalarining bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajatlar darajasi hisoblanadi. Har qandey tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qilib, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxona bozorga taklif qilgan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlar(resurs narxlari) darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotilgan narxlarga bog'liq. Bu bobda sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalib, foydaning tashkil topishi jarayoni tahlil qilinadi. Shu bilan bir qatorda, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bobda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar va uning shakllari hamda bozor munosabatlari sharoitida ish haqi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'rib chiqiladi.

Milliy iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish birliklari (korxona, firma)o'z faoliyati natijalaridan ko'proq foyda olishga harakat qiladilar. Har qandey korxona oladigan foyda nafaqat o'zining tovarini ancha yuqori narxlarda sotishga, balki tovar ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan harajatlarni kamaytirishga ham intiladi. Tovarni sotish narxlari asosan, korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, ishlab chiqarish xarajatlari korxonaning ishlab chiqarish va tayyor tovarlarni sotish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog'liq. Lekin har qandey tovarni ishlab chiqarish va sotish uchun ma'lum sarf-xarajatlar talab etiladi. Hozirda shlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etish ikki xil yondashuv-klassik va neoklassik yoki zamonaviy konsepsiyalardan foydalaniladi. Klassik nazariya yondashuviga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlari-bu mahsulot ishlab chiqarish uchun amalga oshirilgan barcha jonli mehnat, pul va moddiy sarflardir.

Umumiy nazariya jihatdan quyidagilarni farqlash lozim:

- 1) Ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlari yoki mahsulot qiymati;

2) Korxona(firma)ning individual ishlab chiqarish xarajatlari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari-bu mahsulot ishlab chiqarish uchun ijtimoiy zaruriy mehnatning umumiy(jonli va moddiylashgan) sarflaridir. Ular mazkur mahsulotni ishlab chiqarish jamiyat uchun qanchaga tushganligini ko'rsatadi. Tovar ishlab chiqarish sharoitida ijtimoiy xarajatlar pul shaklida namoyon bo'ladi va tovar qiymatiga muvofiq tushadi, ya'ni:

$$W=c+v+m,$$

bu yerda: w-ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot qiymati;

c-iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati; v-ishchi kuchi qiymati (ish haqi); m- qo'shimcha qiymat.

Korxona ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi:

$$k=c+v.$$

Korxona ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonil'gi va energiya xarajatlari, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlar kiradi. Korxona tomonidan ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.

Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari faqat tovar ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga olib, tovar birligi qiymating faqat bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam bo'ladi.

Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo'linadi: qo'shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. Tovarlarni o'rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo'shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi. Muomala xarajatlarining bu turlari ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

Sof muomala xarajatlari tovarni sotish bilan bog'liq bo'lib, sotuvchilarning maoshi, marketing (iste'molchilar talabini o'rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining ikkinchi yo'nalishdagi konsepsiyalari marjinalistlar va neoklassik tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham ma'lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu konsepsiyalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular ishlab chiqarish xarajatlarini tushuntirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Marjinalistik sarf-xarajatlar nazariyasi bo'yicha korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan resurslar o'z resurlari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi. Tashqi xarajatlar korxona

tomonidan zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to'lov asosida jalb etishi uchun sarf qilingan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xomashyo va materiallar uchun to'lovlar, kredit uchun foiz to'lovlari ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun to'lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi. Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurlarning bozordagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Tashqi va ichki xarajatlarning mohiyatini ochib berish, ularning bir-biridan farqini tushuntirishda bugungi kunda xo'jalik amaliyotimizda faoliyot yuritayotgan ko'plab yakka tartibdagi tadbirkorlikni yaqqol misol tariqasida keltirish mumkin. Aytaylik, biron-bir tadbirkor o'zigan qarashli bo'lgan xonadondan kichik ishlab chiqarish sexi tashkil qildi. Bu yerda uning tashqi xarajatlari aniq: ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xomashyo uchun to'lov, elektr energiyasi, suv va boshqa kommunal xizmatlar uchun to'lovlar, transport xizmatlari uchun to'lov va boshqalar. Bu o'rinda ichki xarajatlar nimadan iborat bo'ladi, degan savol tug'ilishi mumkin. Misolimizdan ko'rindiki, tadbirkorlik sex binosi sifatida o'z xonadonidan foydalanyapti. Shubhasiz, u o'z xonadonidan foydalanganligi uchun o'ziga haq to'lamaydi, biroq agar u ushbu xonadonni biron-bir kishiga ijaraga berganida ma'lum miqdorda (aytaylik bir oyga 200 ming so'm) pul daromadi olgan bo'lar edi. Uning xonadonidan sex sifatida foydalanish muqobil holatda kelishi mumkin bo'lgan ijara to'lovidan, ya'ni 200 ming so'mdan mahrum etmoqda. Demak, bu o'rinda tadbirkor "ko'ziga ko'rinmagan" holda 200 ming so'm sarflamoqda, ya'ni ichki xarajat qilinmoqda. Bu turdagi ichki xarajatlarga yana tadbirkorning o'zi ish haqini, agar oila a'zolari mehnatidan foydalansa, ularning ish haqini va shung o'xshash boshqa xarajatlarni kiritish mumkin. Shu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish zarur bo'lgan to'lov-me'yordagi foyda ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Me'yordagi foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. Me'yordagi foyda-buiqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag'batlantirib turish uchun to'lanadigan haq hisoblanadi. Agar biron-bir faoliyat turi me'yordagi foyda keltirilmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug'ullanishni to'xtaydi va o'zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga sarflaydi. Sarf-xarajatlarning ichki va tashqi xarajatlarga ajratish korxona iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga qisqarishi yoki ortishiga ta'sir qilmaydiga xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. O'zgaruvchi xarajatlar (O'X) deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlar (UX) ni tashkil qiladi. Doimiy (DX), o'zgaruvchi (O'X) va umumiy (UX) xarajat. Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o'rtacha umumiy, o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. O'rtacha umumiy xarajatlar yalpi

(umumiy)xarajatlarning ishlab ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:

$$O'UX=UX/M;$$

bu yerda: $O'UX$ -o'rtacha umumiy xarajatlar; UX -umumiy xarajatlar; M -ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash lozim. Bunda iqtisodiy iqtisodiy tahlil vositasi bo'lib so'ngi qo'shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. So'ngi qo'shilgan xarajat deb mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarga aytiladi:

$$SQX=UX/M$$

Bu yerda: SQX -so'nggi qo'shilgan xarajat; UX -umumiy xarajatlarning o'zgarishi; M -mahsulot miqdorini o'zgarishi.

Xulosa: Ishlab chiqarish xarajatlari — korxonaning mahsulot i. ch. maqsadlarida, iqtisodiy resurslar sotib olish uchun qilgan pul sarflari. Firma o'z faoliyatini bozordan moddiy resurslar, ya'ni asbob-uskuna, dastgohlar, transport va aloqa vositalari, xom ashyo, yoqilg'i, har xil materiallarni, mehnat bozoridan ish kuchini sotib olishdan boshlaydi. Shunga muvofiq holda Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'i va energiya xarajatlari, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, foiz to'lovlari va b. xarajatlar kiradi. Ishlab chiqarish xarajatlariga qilingan barcha xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxinn tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini o'rganishga iqtisodchilar turlicha yondoshadilar. Jumladan, xarajatlarning qiymat nazariyasiga ko'ra, Ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi turlarga bo'linadi: doimiy xarajatlar: — korxona to'lov majburiyatlari, soliqlar, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmati xarajatlari, boshqaruv xodimlari maoshi va b; o'zga-ruvchan xarajatlar: — xom ashyo, materiallar, yonilg'i, transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilar uchun xarajatlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'lmasov A. Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. -T: "SHarq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2006-480b.
2. Shodmonov Sh. Sh.G'afurov U. V. Iqtisodiyot nazariyasi(darslik).-T: Fan va texnologiya nashriyoti, 2005-784b.
3. Xaydarov B., Saitov S. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi va afzalliklari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 634-635.
4. Xaydarov B. X., Saitov S. A. RAQAMLI IQTISODIYOT TUSHUNCHASI, AFZALLIKLARI AMALIY AHAMIYATI VA XORIJIY TAJRIBA //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 5. – C. 151-156.
5. Хайдаров Б. ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ //Экономика и образование. – 2021. – №. 4. – С. 288-292.

6. Бахром Х. Х. БИЗНЕСНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ТАРТИБЛАРИ //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 12. – №. 2. – С. 139-142.
7. Nodira T., Xaydarov B., Zafar Q. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF COMPETITION AND MONOPOLY IN THE ECONOMY //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 241-245.
8. Xaydarov B. IMPACT OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION ON THE DIGITAL ECONOMY //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 163-174.
9. Nodira T., Xaydarov B., Zafar Q. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF COMPETITION AND MONOPOLY IN THE ECONOMY //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 241-245.
10. Nizametdinov, A. A. (2022). OLIY TA'LIM TIZIMINING AGRAR SOHASIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR QO'LLASH USTUVORLIGI. INTERNATIONAL CONFERENCES, 1(6), 58-60. Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/96>
11. Nizametdinov A. et al. THE IMPORTANCE OF THE DIGITAL ECONOMY TODAY //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 11. – С. 251-254.
12. Akramovich N. A. et al. RAQAMLI IQTISODIYOTNI O'ZBEKISTONDAGI O'RNI //Conferencea. – 2022. – С. 67-69.
13. Xaydarov Baxrom Xolmuradovich, Xudayarov Rashid Tuychiyevich. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOT BIZNESNI REJALASHTIRISH. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 110-113. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/130>
14. Xaydarov Baxrom Xolmuradovich, & Saitov Sirojiddin Abduvalievich. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOTDA KICHIK BIZNESNING O'RNI. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 113-116. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/131>
15. Xaydarov Baxrom Xolmuradovich. (2022). RAQAMLI IQTISODIYOTDA BUXGALTERIYA VA AUDITNI O'RNI. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 128-131. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/135>
16. Худаяров Р., Ахром А. БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ ТИПОВ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ДАННОЙ ОБЛАСТИ // Журнал академических исследований и тенденций в области педагогических наук. – 2022. – Т. 1. – № 4. – С. 21-24.
17. Худояров Р. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – № 2. – С. 610-612.

18. Akramovich N. A. THE PRIORITY OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE AGRICULTURAL EDUCATION SYSTEM //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 10. – C. 185-191.
19. Nizametdinov A., Ahmedova H. Elektron ta'lim metodologiyasi rivojlantirishning usullari //Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 29-31.
20. Nizametdinov, A. A. (2022). OLIY TA'LIM TIZIMIDA AGRAR SOHANING USTUVORLIGI UNDA INNOVATSIYALARNING QULLANISHI. INTERNATIONAL CONFERENCES, 1(6), 96–98. Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/104>
21. Nizametdinov Ali Akramovich. (2022). SUN'IIY INTELEKTNI KADRLAR SIYOSATINI RIVOJLANTIRISHDAGI AHAMIYATI. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, 1(2), 251–253. Retrieved from <http://journal.jbnuu.uz/index.php/ijcstr/article/view/171>
22. Sirojiddin S., Azizbek A. TRANSITION TO THE MARKET ECONOMY AND ITS CHARACTERISTICS IN UZBEKISTAN //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 255-258.
23. Nodira T., Sirojiddin S., Azizbek Z. SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 260-264.
24. Sirojiddin S., Nodira T., Dinora S. CHARACTERISTICS OF PRICE AND FORMATION //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 265-270.
25. Nodira T. INNOVATIVE MANAGEMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 10. – C. 346-351.
26. Nodira T., Rashid X. PROBLEMS OF INNOVATION MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 155-164.
27. To'ychiyeva N. AGRAR SOHADA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 53-56.
28. To'ychiyeva N. AGRAR TARMOQDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING TASHKILIY-IQTISODIY ASOSLARI //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 3-6.
29. Nodira T., Maxfirat T. FOREIGN LANGUAGE PRONUNCIATION IN GRADES 1-4» //РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ. – C. 1133.
30. To'ychiyeva N. THE MAIN CHARACTERISTICS OF INNOVATION MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM //INTERNATIONAL CONFERENCES. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 103-105.